

Boekbesprekingen

Terpstra, Marin & Theo de Wit (2019), *Waarom tolerantie niet de hoogste waarde kan zijn. Over de omgang met heilige zaken*, Eindhoven: Damon, pp. 299, ISBN 9789463402460, € 29,90.

“Zijn wij toleranter aan het worden? [...] Kan een samenleving wel alles tolereren zonder haar eigen karakter te verliezen? [...] Bestaat er naast de wereldlijke rechtsorde een onafhankelijk domein van *recht* dat als zodanig erkenning behoeft?” Deze en andere vragen zijn in onze gesecculariseerde en levensbeschouwelijk gediversifieerde samenleving erg relevant en het boek *Waarom tolerantie niet de hoogste waarde kan zijn*, waarin deze en andere vragen aan bod komen, lijkt dan ook zeer welkom in onze huidige tijdsgeest.

Het boek, dat met uitzondering van hoofdstukken 5 en 6 een compilatie is van eerder verschenen publicaties van de auteurs, is opgebouwd uit 3 delen en 11 hoofdstukken.

Het eerste deel – “De verhouding tussen de politieke macht en de ‘heilige’ zaken van een samenleving” – behandelt achtereenvolgens de strijd tussen de politieke en kerkelijke macht (hoofdstuk 1), het concept ‘reflexieve ritualiteit’ (hoofdstuk 2) en het principe van de Franse *laïcité* (hoofdstuk 3). Hiertoe worden uiteenlopende auteurs behandeld, onder wie Machiavelli, Hobbes, Spinoza, Marquard en Roy. Uitgangspunt van dit eerste boekdeel is dat er, door de scheiding der machten, geen hoogste macht meer bestaat en het er bijgevolg op aankomt een evenwicht te zoeken tussen meerdere machten. Dit blijkt echter onvoldoende en de auteurs verdedigen dan ook “een bijzondere vorm van politieke theologie, die stelt dat menselijk handelen in deze wereld, en in het bijzonder het politieke handelen in de vorm van regeren, wetten geven, macht uitoefenen over andere mensen enzovoort, *niet volledig uit zichzelf gerechtvaardigd is*. Kortom, de feitelijke machtsuitoefening in een samenleving waarin God niet (langer) het laatste woord heeft, heeft een grondslag nodig die niet in de macht zelf ligt, maar van elders komt (p. 25-26).” In deze context wijzen de auteurs op het belang van ‘reflexieve ritualiteit’: “een encensering waarin de orthopraktisch geregelde openbaarheid (de wet, de instelling) de voorrang heeft boven een universele waarheidsaanspraak” (p. 56). Vanuit dit perspectief is de Franse militante laïciteit alvast niet aangewezen om in de 21^e eeuw om te gaan met religieuze diversiteit in een liberaal-democratisch staatsbestel.

Deel 2 – “Transformatie en voortzetting van vragen en motieven die voorheen een religieus of theologisch antwoord kregen” – zoekt verder in op de vraag hoe we in een gesecculariseerde samenleving, waar God als ultieme rechter is weggefallen, kunnen omgaan met conflict. In hoofdstuk 4 wordt, onder meer aan de hand van een politiek-theologische reflectie op Rousseau, Maritain, Marquard, Sloterdijk en Lefort, ingezoomd op de secularisering van het conflict en van het laatste oordeel, en de verhouding tussen de stem

van het volk en de stem van God. Eén van de besluiten die de auteurs uit deze analyse trekken is dat, in een goed functionerende democratische rechtsstaat, “het laatste oordeel permanent [moet] worden opgeschort omdat niemand *het geheel kan overzien*, laat staan beoordelen” (p. 137). In hoofdstuk 5 – “Van *vox Dei* naar *vox populi*: een secularisering van de stem?” – behandelen de auteurs vervolgens de ‘heiligheid’ van de stem van het volk, terwijl hoofdstuk 6 een politiek-theologische reflectie biedt over conflict. Auteurs die hier toe de revue passeren zijn onder meer Barry, Lyotard, Hobbes, Kahn, Margalit, Schmitt en Strauss. Opvallend, maar niet geheel onverwacht, wordt ‘het liberalisme’ enigszins met argusogen bekeken (cf. infra).

In deel 3 – “De omgang van de moderne samenleving met de verhalen waarin haar heilige zaken aan de orde komen” – beogen de auteurs “om de theologie weer los te maken van de kerkelijke inbedding, een maatschappelijke plaats te geven, maar vooral niet vast te maken aan een orthodoxie, laat staan aan een instelling die de orthodoxie bewaakt” (p. 197). Er wordt gewezen op het belang van stichtende, gemeenschappelijke verhalen die mensen in een samenleving kunnen binden en op de rol van ‘heilige’ verhalen hierin (hoofdstuk 7), alsook op de betekenisverschuiving in het begrip tolerantie (hoofdstuk 8-9): waar tolerantie aanvankelijk (16^e-17^e eeuw) een paciferend principe was, is het in hedendaagse liberaal-democratische samenlevingen opgeschoven naar een scheidingsprincipe, dat de grens aanduidt tussen tolerante en niet-tolerante religies, volkeren en individuen. Dit maakt meteen ook duidelijk *waarom tolerantie niet onze hoogste waarde kan zijn*. Het liberale concept van tolerantie (het ‘aanvaarden’ van ieders persoonlijke levensstijl, zolang die van anderen ook gerespecteerd wordt) staat immers steeds in dienst van een hoger ideaal of fundament van de samenleving dat aangeeft wat (on)toelaatbaar is. Dit principe is volgens de auteurs echter onhoudbaar en dient vervangen te worden door een idee van tolerantie dat aansluit bij de erkenning van een *veelheid* aan ‘heilige’ (waardevolle) zaken: “Een samenleving berust op een grondslag die wezenlijk omstreden is. Volgens ons is het cruciaal om deze onenigheid te erkennen en te doorbreken” (p. 12). Binnen een dergelijke opvatting verschuift ook de betekenis van de *publieke ruimte* (hoofdstuk 10), die niet langer onze private, religieuze of culturele identiteiten uitdrukt, maar veeleer de collectieve omgang met deze zaken ritualiseert (p. 269). Hoofdstuk 11 behandelt ten slotte het vraagstuk of en waarom iemand zou willen doden in naam van het vaderland en raakt hiermee enigszins aan de problematiek van het terrorisme. Het boek eindigt, niet geheel onverwacht, met een citaat uit het Johannesevangelie (Joh. 12:24).

Voor een (politiek) filosoof zoals ik, die onder meer onderzoek doet naar de plaats van religie in een post-seculiere samenleving, klonk de titel “*Waarom tolerantie niet de hoogste waarde kan zijn*” veelbelovend. Neem daar nog de trefwoorden ‘filosofie’, ‘politieke filosofie’ en ‘sociale filosofie’ bij en ik was helemaal verkocht. Na enkele hoofdstukken bleek het boek echter niet helemaal aan mijn verwachtingen te voldoen. Hoewel de auteurs vertrouwd zijn met de moderne en hedendaagse filosofie (wat onder meer blijkt uit het scala van auteurs die worden aangehaald), is het boek veeleer een politiek-theologisch

werk, waardoor je als filosoof wat op je honger blijft zitten. Bovendien zijn de auteurs niet altijd even kritisch en genuanceerd. Zo wordt er bijvoorbeeld in het hoofdstuk over *laïcité* vooral gesproken over exclusieve of militante laïciteit, terwijl er over de minder militante, inclusieve laïciteit, nauwelijks iets wordt gezegd. Ook de kritiek op ‘het liberalisme’ is niet altijd even genuanceerd. Zo zou het liberale principe van de vrije keuze ertoe leiden dat niets substantieel is “behalve de ‘lege’ drager van eigenschappen zelf” (p. 182) en zou “het liberalisme in al zijn varianten [...] de uitkomst [zijn] van een ontwikkeling van neutralisering en depolitisering waarin ‘de vijand’ langzaamaan in rook opgaat” (p. 192). Niet enkel wordt hier laatdunkend gedaan over de menselijke autonomie en de mogelijkheid die deze autonomie creëert om als mens het leven zinvol in te vullen; ook wordt liberalisme gezien als een ideologie die alles – dus ook al wie anders is – wil neutraliseren. Dit staat haaks op het multiculturele denken van een aantal vooraanstaande liberale filosofen, onder wie Will Kymlicka en Joseph Raz. Iets meer nuance was hier op zijn plaats geweest.

Tot slot is het jammer dat het boek, dat in de kern gaat over een zeer hedendaagse en concrete problematiek – de grenzen van de tolerantie –, vaak erg abstract en hierdoor soms moeilijk leesbaar wordt. Zo lezen we op p. 55: “De omvorming van een veelheid naar een eenheid, van de analoge, diffuse, gedifferentieerde menselijke werkelijkheid naar een meetbare, vaststelbare en kunstmatige orde (voor en na de openbaring, voor en na de instelling van de grondwet) is de geijkte rituele ordeningsvorm in elke maatschappij”. En op p. 173 lezen we in dezelfde stijl: “De problematisering zelf is wat ons betreft de meest getrouwe benadering van wat de secularisering van het conflict inhoudt: het opschorten of zelfs doen verdwijnen van de verwachting van een laatste oordeel, het onzeker worden van de grond van elk oordeel in een conflict, juist door het verschijnen van een sociale ontologie van het conflict die zich losmaakt van een politieke theologie van het conflict.” Toegegeven, wanneer we deze en een resem vergelijkbare passages lezen in hun context, valt er nog wel enige zin en betekenis uit dit soort hegeliaanse zinsconstructies te halen. Maar het boek was toch net iets aangenamer geweest om te lezen als de stijl wat toegankelijker was geweest.

Leni Franken
(Universiteit Antwerpen)

De predikant en de boeddha. Beschouwingen bij de heruitgave van Joost Halbertsma's 'Het buddhisme en zijn stichter' uit 1843, (2019), bezorgd door Jong, Alpita de, Barend J. ter Haar & Tjalling H.G. Halbertsma, Gorredijk: Uitgeverij Noordboek, pp. 208, ISBN 9789056154868, €17,50.

Joost/Joast Halbertsma (Grouw 1789 – Deventer 1869) was een origineel en veelzijdig man. Hij studeerde aan het Doopsgezind seminarie te Amsterdam, werd ook predikant,